

Література

1. *Выготский Л. С* Проблема эмоций. // Вопросы психологии — 1958. — № 3. - С. 22-31.
2. *Леонтьев А. М.* Потребности, мотивы и эмоции. — М., 1971.
3. *Holt R. K, Klein G. S.* Drive or wish? A reconsideration of the psychoanalytic theory of motivation / M.M. Gill, P.S. Holzman (Eds.) Psychology versus metapsychology Psychoanalytic essays in memory of George S. Klein. // Psychological Issues, 1976. - Vol. 9. - № 4. - P. 158-197.

УДК 159.922.761 + 376.2

О. В. Романенко,

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ ПРОГНОСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ ІЗ ЦЕРЕБРАЛЬНИМ ПАРАЛІЧЕМ

Статтю присвячено вивченню операціонального складу прогностичної діяльності у дітей із церебральним паралічем. Розглядаються особливості психічного розвитку хворих дітей, що впливають на формування антиципації. Результати дослідження визначають необхідність застосування відповідних психокорекційних впливів.

Ключові слова: діти з церебральним паралічем, прогностична діяльність, антиципація, психокорекція.

Необхідність удосконалення системи психосоціальної реабілітації дітей із церебральним паралічем зумовлює пошук шляхів стимулювання їх особистісної та пізнавальної активності (С. М. Зінченко, І. І. Мамайчук, О. М. Мастюкова, А. М. Панов, Є. П. Постовойтов, І. А. Смірнова, А. В. Тюрін, О. В. Узун, С. В. Фаткулаєва, Л. О Ханзерук, Л. М. Шипіцина та ін.) [3]. У зв'язку з цим актуалізується проблема дослідження прогностичної діяльності (антиципації) у цієї категорії дітей, яка виступає інтегративним показником психічної активності суб'єкта. Вивчення механізмів і особливостей прояву антиципації дасть змогу визначити засоби впливу на її формування під час різних видів пізнавальної діяльності цих дітей.

Антиципація є формою випереджального відображення дійсності та становить фундаментальну якість психіки, що виявляється на різних рівнях відображення (сенсорному, мислительному мовленевому тощо) в структурі різних психічних функцій (адаптивної,

регулятивної, пізнавальної, комунікативної). Вона означає здатність людини передбачати хід подій, власних дій та вчинків інших людей, будувати діяльність на підставі адекватного ймовірнісного прогнозу [2].

Широта діапазону антиципаційних процесів, їх ефективність за певними критеріями базується на аналізі й синтезі минулого досвіду, постійному порівнянні з ним поточних подій, вибіркового вилученні інформації з оперативної та довгочасної пам'яті.

Мовленнєво-мислительний рівень антиципації належить до найскладніших, вищих рівнів антиципації. Його розвиток у онтогенезі передбачає подальше ускладнення інтеграції психічних процесів дитини. На підставі узагальнення та класифікації ситуацій, із залученням семантичного фактора, з використанням зовнішнього та внутрішнього мовлення формулюються гіпотези та плануються відповідні дії. Крім того, під час соціальної взаємодії на цьому рівні антиципації найповніше виявляється комунікативна функція психіки, що полягає в плануванні та передбачуваності процесів спілкування [1] .

Мовленнєво-мислительний рівень антиципації ґрунтується на здатності людини не лише спиратися на власний досвід, а й застосовувати всі знання, накопичені людством у вигляді закономірностей, які зафіксовані в узагальненій формі у знакових системах. Цей рівень забезпечує здійснення планування в його найбільш розвинутих формах. До його роботи обов'язково включені узагальнення, абстракції, логічні засоби, розрахункові операції, які здійснює людина. Специфічні форми й ефекти антиципації можуть значно варіювати залежно від актуалізації її певних розумових якостей.

Становлення здатності до прогнозування на мовленнєво-мислительному рівні найінтенсивніше відбувається в дошкільному віці [4]. Просторово-часові уявлення дитини поєднуються зі словесними позначеннями. Це створює основу для диференціації часу та простору, минулого, теперішнього та майбутнього. Із розвитком мовлення розширюються можливості реконструкції минулого та передбачення майбутнього. Здатність до прогнозування як інтегративний феномен, що об'єднує особливості пізнавальної діяльності та особистісні утворення, дає змогу дошкільнику подумки програвати різноманітні варіанти дій та відчувати той смисл, який їх наслідки можуть мати для навколишніх людей та для нього самого як соціальної істоти.

З оволодінням різними видами діяльності та набуттям досвіду взаємодії з людьми в дошкільника формуються антиципуючі реакції,

що пов'язані з переживанням його ставлення до навколишнього світу. Протягом дошкільного віку емоційні передбачення розвиваються та вдосконалюються. Це виявляється в тому, що у старшому дошкільному віці розвивається здатність до появи ефектів емоційного передбачення можливих наслідків дії, яка ще не завершена. Емоційні передбачення дедалі більшою мірою стають фактором, який буде впливати на регуляцію дій і вчинків людини. На кінець дошкільного періоду формується здатність до «передбачуваної емоційної корекції поведінки» (О. В. Запорожець, Я. З. Неверович).

Передумовою для формування антиципації є досвід спілкування дитини з дорослими. Протягом усього дошкільного періоду провідні види діяльності дитини та організоване спілкування є головними факторами в розвитку прогностичних здібностей.

За даними досліджень, першокласники використовують планування власної поведінки на вербальному рівні, у 8 років діти виявляють здатність оцінювати ймовірність різноманітних факторів, а на кінець молодшого шкільного віку вони вже здатні дотримуватися певного плану, утримуючи його в умі (І. М. Кондратьєва).

Мовленнєво-мислительний рівень антиципації забезпечує прогностичну діяльність людини. Л. О. Регуш визначає прогнозування як пізнавальну діяльність, метою якої є отримання прогнозу, а продуктом — знання про майбутнє. Операціональний склад прогностичної діяльності найповніше виявляється при вирішенні таких видів прогностичних завдань: встановлення причинно-наслідкових зв'язків, реконструкція та перетворення уявлень, висунення й аналіз гіпотез, планування. Центральним механізмом регуляції мислительної діяльності вважається механізм порівняння гіпотез із реальними результатами певних дій людини. Операції, що їх людина здійснює над об'єктами, надають інформацію мозку для генерації гіпотез, які з певною часткою ймовірності передбачають результати реальних перетворень [4].

Важливою ознакою успішної навчальної діяльності учня є її цілеспрямованість і вибірковість, що ґрунтується на висуненні гіпотез, їх перевірці та прийнятті відповідних рішень. Таким чином забезпечується планування й використання задумів школяра під час запланованих дій.

Найефективнішим способом планування є такий, що враховує ймовірність тих чи інших подій. Тут характерною є наявність загальної стратегії діяльності, без зайвої деталізації, але з приблизною

оцінкою ймовірності виникнення певних подій, що дає змогу змінювати характер і послідовність дій залежно від конкретних умов перебігу діяльності. В різних способах планування по-різному поєднуються й різні рівні антиципаційних процесів.

Вивчення антиципації в онтогенезі дає змогу визначити певні орієнтири для аналізу її дизонтогенетичних проявів при ДЦП. Формування прогнозу в різних видах діяльності дітей із дитячим церебральним паралічем має специфічні особливості з огляду на складну ситуацію їхнього психічного розвитку.

Рухові недоліки при ДЦП, як правило, поєднуються з порушенням інтелектуальних, мовленнєвих, перцептивних та комунікативних функцій. Ушкодження рухово-кінестичного аналізатора, який виконує своєрідну службу зв'язку між іншими аналізаторами, зумовлює недостатність розвитку аналізаторної діяльності загалом, труднощі формування комплексних асоціацій. У результаті страждають зорові, слухові, тактильні, кінестетичні відчуття та сприймання, порушується їх взаємодія, що обмежує різноманітність вражень дитини від предметного світу. Внаслідок цього уявлення й знання про довкілля в цих дітей неповні, недостатньо систематизовані, іноді помилкові.

Незрілість або ушкодження певних функцій, астенізованість центральної нервової системи при різних формах захворювання зумовлює своєрідність формування мислительних операцій. Інтелектуальні обмеження насамперед стосуються здатності до узагальнення, що ускладнює оперування поняттями та логічними міркуваннями. Хворим дітям властива нерівномірність сформованості різних пізнавальних функцій, дисгармонійність інтелектуального розвитку 5.

Недоліки мовлення в дітей із церебральним паралічем полягають у своєрідності звукової, граматичної та лексичної систем внаслідок органічного ураження мовленнєво-рухового аналізатора, порушення сенсомоторної сфери, особливостей загального психічного розвитку та умов виховання. Особливості мовленнєвого розвитку не тільки спричинюють труднощі навчання мови та читання, а й позначаються на засвоєнні знань з інших навчальних предметів.

У дослідженнях різних сторін мовленнєвого розвитку дітей із церебральним паралічем (М. Б. Ейдінова, М. М. Малофєєв, О. М. Маслюкова, М. В. Іпполітова, К. О. Семенова, Л. Б. Халілова та ін.) зазначається, що органічне ураження мозку при ДЦП може по-різному впливати на утворення системних зв'язків, які визначають у них розвиток зв'язного мовлення [3].

В одних випадках порушується смисловий рівень організації зв'язного мовлення, що ґрунтується на логіці та здатності до послідовного викладення подій, правильного розгортання їх у часі. В інших випадках страждає структурна повнота тексту. Недостатнє розуміння логіко-граматичних відношень зумовлює спрощеність, стереотипність мовлення, відмову від використання складних синтаксичних конструкцій.

Специфічним для ДЦП є порушення мотивів мовленнєвого висловлювання. Мотиваційний рівень виступає як один із компонентів внутрішньої структури мовленнєвої діяльності, значною мірою зумовлюючи її спрямованість. Специфіка захворювання при ДЦП часто зменшує потребу в мовленнєвому спілкуванні в цих дітей.

На розвитку зв'язного мовлення позначаються й особливості пізнавальної діяльності хворих дітей. Часто вони не можуть самостійно зробити висновки, встановити причинно-наслідкові зв'язки, абстрагуватися від конкретного факту 3.

Таким чином, аналіз результатів спеціальних досліджень вказує на те, що при ДЦП внаслідок ускладненої ситуації психічного розвитку порушуються передумови розвитку антиципаційних процесів. Це позначається на операціональному складі прогностичної діяльності, що виявляється при вирішенні різних видів прогностичних завдань.

З метою дослідження операційного складу прогностичної діяльності у дітей із церебральним паралічем застосовувалася методика, що складалася з чотирьох блоків відповідно до її структури.

I блок. Мета: дослідження здатності до оперування уявленнями.

Формування уявлень залежить від виду діяльності, яку здійснює людина, та характеризується різним поєднанням чуттєвих і логічних компонентів. Наприклад, при формуванні слухових або зорових уявлень відбувається опора на конкретні образи, а при сприйнятті літературного тексту уявлення потребують узагальнення без зайвої деталізації, оскільки вона може утруднювати осмислення певного матеріалу.

Завдання 1. У цьому завданні дітям пред'являвся початок оповідання та пропонувалося придумати продовження розповіді, завершити її таким чином, щоб закінчення виявилось несподіваним. У процесі придумування слідкувати за оригінальністю сюжету, виразністю образів.

«Стояв ясний сонячний день. По вулиці йшла дівчинка й вела на поводку смішне цуцена. Раптом ...»

Можливі такі варіанти розповідей:

1. Діти розповідають про малозначущі деталі, жодних образів у них не виникає. Відповідь бідна, лаконічна — 1 бал.
2. Сюжетна розповідь відсутня, але діти розповідають багато, іноді дуже емоційно, нагромаджуючи елементи події — 2 бали.
3. Діти дають зв'язну розповідь про уявну подію. Такі розповіді емоційні, яскраві, в них велику роль відіграє уява, яка контролюється свідомістю, спрямовуючи її в певне русло. Прослідковується розгортання елементів сюжету, наявний кульмінаційний момент та розв'язка, що носить несподіваний характер — 3 бали.

Завдання 2. Перелічіть якомога більше можливостей використання таких предметів: а) гребінець; б) дзеркало (за кожний названий варіант нараховується 1 бал).

Сумарний показник цього блоку складається за результатами виконання двох завдань.

II блок. Мета: дослідження здатності до висунення гіпотези на підставі встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Завдання 1. Дітям пропонувався матеріал для завершення розповіді, що передбачає встановлення логічних зв'язків та визначення певної ідеї оповідання. Це можуть бути байки, оповідання, які мають прихований підтекст.

1. Поганий сторож

Воднієї хазяйки в погребі зберігалося молоко та сало. Миші почали їсти сало. Тоді хазяйка закрила в погребі кішку. ...

2. Галка та голуби

Галка почула про те, що голубів добре годують, перефарбувалася в білий колір і полетіла в голуб'ятню. Голуби прийняли її як свою, нагодували. Тоді галка не втрималася та закаркала. ...

3. Розумна галка

Хотіла галка пити. На дворі стояв глечик з водою, а в ньому була вода тільки на дні. Галка не могла її дістати. Поруч лежали камінці. ...

4. Мурашка та голубка

Мурашка хотів напитися та спустився вниз до струмка. Вода нахлинула на нього, і він почав тонути. Мимо летіла голубка, помітила це та кинула у струмок гілку. Мураха заліз на цю гілку і врятувався.

Наступного дня мураха побачив, що мисливець хоче спіймати голубку в сітку. Він підповз до нього і...

За кожне логічне завершення розповіді, що ґрунтується на попередньому встановленні причинно-наслідкового зв'язку, нараховується 1 бал.

III блок. Мета: дослідження здатності до планування.

Завдання. Скласти план святкування Нового року.

Оцінювалася послідовність та розгорнутість плану. Якщо дитина визначила до трьох пунктів плану — нараховувався 1 бал, від 4 до 6 пунктів — 2 бали, за розгорнутий план від 7 пунктів та більше — 3 бали.

Дослідженням за цією методикою було охоплено 36 дітей із церебральним паралічем 9—10-річного віку зі збереженим інтелектом та 30 їх здорових ровесників. Порівняльний аналіз дав змогу виявити кількісні особливості відповідей дітей досліджуваних категорій, які представлені в табл. 1.

Таблиця 1 — Середні вибіркві значення показників операціонального складу прогностичної діяльності школярів

Параметр дослідження	Категорія дітей	
	Школярі з ДЦП	Здорові діти
Оперування уявленнями	2,2	3,8
Висунення гіпотез на підставі встановлення причинно-наслідкових зв'язків	1,8	2,5
Здатність до планування	1,6	2,4

Як видно з табл. 1, у дітей з церебральним паралічем відмічалася зниження середніх вибірквих значень показників за усіма параметрами операціонального складу прогностичної діяльності порівняно зі здоровими дітьми. Найбільша розбіжність між досліджуваними групами виявилася стосовно показника «Оперування уявленнями», найменша — щодо показника «Висунення гіпотез на підставі встановлення причинно-наслідкових зв'язків».

Якісний аналіз виконання завдань I блоку дітьми з церебральним паралічем засвідчив такі переважні тенденції:

1) бідність та лаконізм завершених оповідань, наприклад: «З'явилася велика зла собака і почала гарчати»;

2) нагромадження елементів події за відсутністю повороту сюжету, наприклад: «Пішов дощ, цуценя злякалося і кудись побігло. Дівчинка шукала, шукала його, так і не знайшла. Дівчинка заплакала. Цуценя прибігло»;

3) розгортання нереалістичного сюжету: «Вони потрапили в ліс. Дівчинка злякалася. Раптом вона побачила квіти нарциси. Вони теж побачили дівчинку. Вони були чарівні. Квіти допомогли дівчинці».

Оповідання здорових дітей характеризувалися більшою послідовністю викладу, оригінальністю сюжету, виразністю образів: «їм назустріч вийшла пухнаста сіра кішка. Собака зірвався та побіг за нею. Дівчинка не могла їх наздогнати, бігла за ними. Раптом вона побачила, що кішка залізла на дерево. Вона побігла до того дерева та знайшла біля нього свого цуценя».

При виконанні другого завдання цього блоку виявилися труднощі перетворення уявлень хворими дітьми. Виокремилася група дітей, які назвали лише пряме призначення вказаних предметів: «гребінець — розчісуватися», «дзеркало — дивитися». Часто відповіді виглядали так: «гратися, милуватися, любити тощо». Цілком очевидно, що обмеженість уявлень у хворих дітей безпосередньо пов'язана з недостатністю їх досвіду та предметної діяльності.

Відповіді здорових дітей були більш поширеними, демонстрували їх здатність оперувати уявленнями, наприклад: «гребінець — їм можна захищатися, зробити іграшковий забір, розламати та скласти щось із зубчиків, боронити землю»; «дзеркало — пускати сонячних зайчиків, грати в тарілку, зробити дах для іграшкового будинку».

Завдання II блоку, спрямоване на виявлення здатності до висунення гіпотез на підставі встановлення причинно-наслідкових зв'язків, також виявилось складнішим для дітей із церебральним паралічем, ніж для їх здорових ровесників. Часто хворі діти не враховували вихідних даних та назви оповідання при продовженні розповіді, не намагалися їх аналізувати. Так, для завдання «Поганий сторож» були запропоновані такі відповіді: «Кішка зачекала, поки миші доїдять, і допомогла їм втекти»; «Кішка була стара і не їла мишей. Тоді хазяйка кинула мишам отруту, а кішка пішла до хати»; «Кішка половила мишей, а хазяйка почала любити свою кішку».

В оповіданні «Розумна галка» неадекватність його завершення виявилася в таких відповідях: «Вона кидала камінці, але не дістала воду. Вона залишилася без води і померла»; «Галка почала будувати камінцями дорогу до глечика, залізла на глечик і попила води».

Недостатність досвіду, інфантильність сприйняття виявилась у нереалістичності уявлень хворих дітей. Наприклад, замість правильної відповіді, яку переважно давали здорові діти: «Галка почала кидати камінці в глечик, вода піднялася, і галка напилася», діти з церебральним паралічем частіше завершували оповідання так:

«Галка кидала камінці в глечик, глечик розбився, і вода витекла». В оповіданні «Мурашка та голубка» було запропоновано, наприклад, таке його завершення: «Мурашка кинув у мисливця великий камінь, тоді той впустив рушницю, а голубка полетіла і сказала «Дякую».

У завданні III блоку діти обох досліджуваних категорій доклали багато зусиль, аби перелічити свої приготування до Нового року. Разом з тим в дітей із церебральним паралічем такі відповіді були звужені та відображали проблематичність їх рухового досвіду. Саме в цій галузі найбільш виразно виступає розбіжність між здоровими та хворими дітьми. Якщо здорові діти писали про приготування святкових страв, характеризували свою участь у прикрашанні ялинки, організації конкурсів, відвідуванні гостей та новорічних вистав, для дітей з ДЦП цей список виявився більш стислим — він складався переважно з 3–4 пунктів, які були їм доступні.

Отже, дослідження операціонального складу прогностичної діяльності дітей із церебральним паралічем виявило його недосконалість порівняно зі здоровими дітьми. Основними детермінантами своєрідності прогностичної діяльності при ДЦП, на нашу думку, виступають дві групи факторів. Це, по-перше, нейропсихологічні особливості дітей із церебральним паралічем, які пов'язані з астенізованістю центральної нервової системи, вираженістю нейродинамічних порушень, що виявляється в труднощах підтримання стабільного рівня діяльності та неспроможністю повноцінно аналізувати вихідні дані при побудові прогнозу. По-друге, недостатність і неповноцінність минулого досвіду дитини з ДЦП, яка росте й розвивається в обмеженому світі, безпосередньо впливає на успішність її прогностичної діяльності. Саме досвід, що фіксується в пам'яті, сприяє формуванню ймовірних зв'язків між окремими подіями, підвищує адекватність і швидкість сприйняття окремих явищ навколишнього середовища, готовність до їх аналізу.

Результати дослідження спонукають до застосування прогностичних програм при визначенні шляхів психологічної корекції. Пріоритетного значення у зв'язку з цим набуває створення системи штучного досвіду та використання алгоритму побудови прогнозу в різних видах пізнавальної діяльності дітей із церебральним паралічем. Це сприятиме оптимізації вибору ними різною мірою обґрунтованих гіпотез при вирішенні мислительних завдань, вибору способу дії в ситуаціях управління власною навчальною діяльністю, особистісних виборів з усвідомленим пріоритетом певних моральних позицій, що надасть змогу стимулювати їх пізнавальну й особистісну активність.

Статья посвящена изучению операционального состава прогностической деятельности детей с церебральным параличом. Рассматриваются особенности психического развития детей, которые влияют на формирование антиципации. Результаты исследования определяют использование соответствующих психокоррекционных воздействий.

Ключевые слова: дети с церебральным параличом, прогностическая деятельность, антиципация, психокоррекция.

The article is devoted to the exploring operational structure of prognostic activity of the children with cerebral palsy. The specific mental ways of anticipation creating are revealed. The article is also dedicated to a correctional influence which is directed on the anticipation forming.

Key word: children with cerebral palsy, prognostic activity, anticipation, correctional influence.

Література

1. *Брушлинский А. В.* Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ) / Брушлинский А. В. — М. : Мысль, 1979. — 230 с.
2. *Ломов Б. Ф.* Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. - М. : Наука, 1980. - 279 с.
3. *Детский церебральный паралич: [хрестоматия / составители: Л. М. Шипицына, И. И. Мамайчук. — СПб.: Изд-во «Дидактика Плюс», 2003. — 520 с.*
4. *Регуш Л. А.* Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Регуш Л. А. - СПб. : Речь, 2003. - 351 с.
5. *Калижнюк Э. С.* Психические нарушения при детских церебральных параличах // Э. С. Калижнюк. — К.: Выща школа, 1987. — 271 с.